

אין להבין את הנוסחה כדברי הנפטר, שבהם הוא פונה אל הקהילה בברכת פרידה²⁶, אלא יש לראות בה תמורה יוונית לברכה המקובלת בגולה ובארץ-ישראל שאותה ניסחו יהודים דווקא ביוון עצמה, בהיותם נתונים בסביבה תרבותית זרה, אחידה וחזקה. בנוסחה היוונית המיוחדת הזאת מתגלית התבוללותם ורצונם לשמור על ערכי יהדות כאחד, מדוע הגיעו דווקא יהודי לאריסה לידי נוסחה מיוחדת ויחידה זו בעולם היהודי, על שאלה זו אין מענה בפנינו לעת-עתה.

(26) כך מפרש שירר שם, שם; אך ג'וטר, שם, ע' 416, הע' 3 מתנגד לדעתו. ג'וטר היה קרוב לפירוש שניסיתי לתיתו בזה, ושקל אפשרות זו — כפי שאני רואה כעת — גם הוא; אמנם, בספק.

קמיעה יהודית-יוונית מסוריה

מאת מ. שנבה וא. ריפנברג

הקמיעה הזאת שאנו מפרסמים כאן (ר' לוח ה', ציור 2) נקנתה בסוריה. מקום מוצאה לא נודע. היא דסקת נחושת, שקטרה 4.8 ס"מ בקירוב. בחלקה העליון, שנשבר מצדו האחד ואבד, היתה עין, שדרכה הושחלו חוט או תיל או שרשרת זעירה, כדי לתלות את הקמיעה, כנראה בצוארו של בן-אדם.

בפניה של הקמיעה חרותה מגורה של שבעה קנים, ועל ידה מימין שופר ומשמאל לולב. בראש קני המגורה קו מאוזן המאחד אותם. המשכם של הקנים, החוצה ועובר את הקו המאוזן, מייצג כביכול את הנרות שעל הקנים. בהמשך הקנה השלישי מצד שמאל ניכר בבידור כי חלק זה נוסף לאחר זמן. מגורות שבהן מצוי קו מאוזן כזה אינן נדירות בתיאורים מארץ-ישראל ומסוריה שבנרות¹, בקמיעה של זכוכית², בפסיפסים של בתי-כנסת³, במערכות קברים⁴. ברומא אין צורה זו של מגורה מן השכיחות ביותר⁵. פעמים תכופות יותר היא מצוייה בנילוסה⁶ וכן בכוסות זכוכית מוזהבות⁷. בגבה של הקמיעה אנו קוראים:

.. EPC
ΩTHPIAC
KYPACMA
TPΩNAC

(1) השווה: A. Reifenberg, *Denkmaeler der juedischen Antike*, Taf. 62, Nos. 3 u. 4;

Taf. 62, Nos. 3 u. 4.

(2) ר' שם, לוח 56, מס' 2.

(3) ר' שם, לוח 49.

(4) ר' מייזלר, בית שערים א', לוח XXXVII.

(5) ר' פריי, קורפוס, עע' 35, מס' 51; 175, מס' 246.

(6) ר' שם, עע' 423; 425; 437; 440; 441.

(7) ר' ריפנברג, שם, לוח 57.

[ὕπ]ερ σ-
ωτηρίας
κυράς Μα-
τρῶνας.

לש-
לומה
של גברת מ'
טרונה

אין להטיף כל ספק בעצם הקריאה וההשלמה. ואמנם, הנוסח ὑπὲρ σωτηρίας הוא הרגיל גם בכתובות מנדבים יהודיות שברכת שכר מצוותם צריכה לבוא על קרוביהם; כך — דרך-משל — בכתובות בית-הכנסת של אפאמיה שבסוריה⁸. משבנו יהודי קציון בימי הקיסר ספטימיוס סווירוס בניין, שהקדישוהו לו ולאשתו יוליה דומנה, כתבו בכתובת ההקדשה: $\text{ὑπὲρ σωτηρίας τῶν κυρίων ἡμῶν κτλ.}$ יש להבין את הנוסח כי היהודים מקיימים את בית-הכנסת שלהם כשהם מתפללים לטובת בית-הקיסר, ומוכים אותו בשכר המצווה של בנייתם. כשאנו קוראים באוונגליון של מתיא ה', מ"ד: $\text{προσέχεσθε ὑπὲρ τῶν διωκόντων ὑμᾶς}$ — התפללו על אלה הרודפים אתכם, הרי מובנו של ὑπὲρ שווה לזה של ὑπὲρ σωτηρίας . וכשבעלת הקמיעה נושאת אותה, יש להבין שלא היא עצמה מבקשת על-עצמה, אלא מי שנתן לה את הקמיעה למתנה הוא המבקש עליה, שכן המדובר כאן לא בילדה קטנה, כי κυρά היא גברת, אשה, על-כף-פנים נערה בגיל החופה. אך יש לשים לב גם לכך שהנוסחה מקובלת מאוד על לא-יהודים, ביחוד אגב הקדשות לטובת הקיסרים¹⁰. השימוש במלה κυρά רגיל בפי יהודים¹¹.

אנלוגיה לכתוב בקמיעה הנדונה יכולה לשמש כתובת יהודית מאלכסנדריה, הכתובה על בסיס ישי, והיא בת התקופה הרומאית; וזו לשונה¹²:
 $[\Upsilon\pi]\epsilon\rho\ \sigma\omega\tau\eta\rho\acute{\iota}\alpha\varsigma\ \kappa\upsilon\rho\acute{\alpha}\varsigma\ \text{᾽} \text{Πούλας}\ \theta\upsilon\gamma\alpha\theta\rho\delta\acute{\omicron}\varsigma\ [\tau\omicron\upsilon\ \mu\alpha]\kappa\rho\iota\sigma\tau\acute{\alpha}\tau\omicron\upsilon\ \epsilon\acute{\nu}\tau\omicron\lambda\iota\omicron\upsilon\ \sigma\lambda\omicron\varsigma\ \text{Βορῶν}\chi\ \text{Βασιλῖα}$ — לשלומה של רולה בת המאושר שומר מצוות ברוך (בן) ברכיה שלום¹³. אנו מכירים בבירור כיצד משתמשים באותה הנוסחה עצמה, הן בהקדשה והן בקמיעה (φυλακτήριον), המיועדת להגן על הנושאת אותה. הגברת שקיבלה את הקמיעה נקראת בשם מטרונה. שם זה, הרגיל בעולם היווני, הוא גם שם יהודי שבו נקראת אשת שמואל אחד מאשקלון, שנדב עמוד לבית-הכנסת בעירו¹⁴. כשם יהודי הוא מצוי ברומא, בגאליה ובקיליקיה¹⁵. השם נמצא גם בכתובת

(8) ר' שַׁבָּה, כתובות בית-הכנסת שבאפמיה, קדם א', ע' 87 ואילך.

(9) ר' קלִיין, קורפוס, ע' 81, מס' 11; וספר הישוב א', ערך קציון.

(10) דוגמאות לרוב מצויות — דרך-משל — בכתובות גרש; ר' Kraeling, *Gerasa* (הכתובות של Welles), לדוגמה מס' 131—136. מכאן יש ללמוד כי אין צורך לחשוב שיהודי קציון התכוונו בנוסח כתבתם דווקא לשימוש יהודי, אלא שכתבו ממש כמו שכתב העולם ההלני שסביבם. האקטואליות של המושג σωτηρία בסוריה מוכיח אותה תיאורה בצורת אשה בפסיפס אחד, שנתגלה ברצפת בית מרחץ בטורפאק — עין-נרלידיה. הנמצאת כ-9 ק"מ מאנטיוכיה, ר' *Antioch-on-the-Orontes Excavations*, ed. by R. Stilwell, Princ. Univ. Press, 1941, p. 182; *ibid.*, pl. 52, no. 122; פרטים על בית-המרחץ — שם, ע' 19. הבניין והפסיפס הם בני אמצע המאה ה' לספ"ג. ליד ראשה של דמות האשה כתוב CΩTHPIA .

(11) ר' שובה, ספר הזכרון לגולאק וקליין, ע' 196; שם גם דוגמאות לשימוש זה בחלמוד.

(12) ר' Preisigke, *Sammelb. gr. Urk. aus Aeg.* I, no. 2654.

(13) בפרטי הכתובת המשובשת הזאת, תיקונה ופירושה מתכוון שובה לדון במקום אחר.

(14) ר' שובה, תרביץ י"ג, ע' 66. (15) תומר מפורט — ר' שם.

מולצ'ביליס שבמורירטאניה: מטרונה בת רבי יהודה נח 15a). בדפנה, עיר הגנים שעליה אנטיוכיה, היה קיים במחציתה השנייה של המאה הד' בית-כנסת שנקרא על-שם איו מטרונה; כנראה היא שנדבה את הבניין (15b). כתבתנו מעידה על שימוש בין יהודי סוריה. בקהילות הנוצריות הקדומות הוא נפוץ מאוד (16).

אשר לצורת הקמיעה שלנו, אין ספק שבחלקו העליון של הלוח היתה עין שדרכה אפשר היה להשחיל שרשרת קטנה או חוט או תיל, אשר נקשר סביב הצואר. החלק העליון הזה אשר קצהו האחד נשומר היה המשכו של שטח הלוח עצמו. דווקא קמיעות נוצריות כאלה צורתן דומה לצורה זו (17). הקמיעות היחידות מארץ-ישראל שצורתן דומה לזו שלנו שונות הם בפרט זה. מישור העין חותך את מישור הקמיעה בנווית ישרה. כוונתי לשתי הקמיעות הנוצריות מקבר שבגוש חלב בן המאה הד'—הה' (ספספ"א 18). קמיעות נוצריות הדומות בטיבן לזו המתפרסמת בזה מצויות למדי. Cabrol-Leclercq במאמרו (19) *Amulettes* מביא כמה דוגמאות. דווקא יוהנס כריסטומוס, איש אנטיוכיה שבסוריה, מזכיר שהנשים נהגו לשאת בימיו קמיעות ענודות לצוארן (20): *ἡ ἀφύλακα... τῆρια ἐκάλουν. ὡς πολλοὶ νῦν τῶν γυναικῶν Ἐθαγγέλια τῶν τραχίλων ἐξαρτῶσαι ἔχουσιν.*.. שקראו אותן קמיעות (אמצעי-שמירה) כשם שרבות מן הנשים נושאות איונגליונים הענודים לצואריהן. דרשה זו, שממנה הובא הציטט, היא מנאומיו של יוהנס בעצם אנטיוכיה קרוב לשנת 390 (21). הרי לפנינו עדות חייה על הנוהג באנטיוכיה ובסוריה. עדות אחרת, אמנם לא למה שהיה נהוג בסוריה אלא בעולם המזרחי בכלל או במצרים של התקופה ההיא בקירוב, אנו מוצאים בדברי אתאנאסיוס (22): *τὰ περίεργα καὶ αἱ γοητεῖαι ματαιοβοηθήματα ὑπάρχουσιν... φερῶν δὲ ἐπὶ τὸν αὐχένα τὴν θυσαρίαν τῶν τετραπόδων παρακρουσάμενος.* *τὴν σφραγίδα τοῦ σωτηρίου σταυροῦ.* שוא... ומי שנושא על צוארו את הטינופת של בעלי ארבע ודוחה את חותמת הצלב המושיע... נהגו אפוא לשאת דברים תפלים במקום הצלב שהיה סמלה של עזרת שמים לפי הבנת נוצרי הזמן ההוא. ראשי הכנסייה עודדו את נשיאת הקמיעות שעליהן היו סמלים קדושים. יהודים כבר נשאו סגולות בתקופת המקרא. יש המפרשים כך את הלחשים שבישע'ג, כ'. לא היה קיים איסור לשאתם, כפי שמוכיח גם המסופר בחשמונאים ב', י"ב, מ'. אחדים מחיילי יהודה המכבי נשאו על כותנותיהם *ἱερῶματα τῶν ἀπὸ Ἰαμυίας* (הקדשות מן הפסלים שביבנה). הם נפלו חללים לא מפני שהיו להם קמיעות על גופם, אלא מפני שעליהן היו סמלים טמאים. בתלמוד מובאת שקלא וטריא אם מותר

(15a) השווה שירר, III, ע' 55.

(15b) ר' Joh. Chrysost., *Adversus Iudaeos I*, PG, t. 47, col. 852; 855.

(16) ר' Diehl, *Inscr. Christ. Lat. Vet.*, index. s. v.

(17) השווה Cabrol-Leclercq, *Dict. d'archéol. chret.*, s. v. *amulettes*, pp. 1821 sqq.

(18) ר' M. Makhoul, *Rock-Cut Tombs at El-Jish*, QDAP VIII, p. 49 & Pls.

XXXI 5; 7; XXXII 1, h¹⁻².

(19) ר' הערה 17.

(20) ר' *In Matth.*, hom. LXXXII, PG, t. 58, col. 669.

לקלקק (שם, שם).

(21) ר' O. Bardenhewer, *Gesch. d. altkirchl. Lit.* III, 1912, S. 337.

(22) קטע מן הקטעים אשר בכרך PG, t. 26, col. 1320.

לשאתן בשבת, אך אין חולק על-כך שמותר לשאתן בדרך-כף²³. בקמיעה שומרונית של אבן (הימאטית) משכם²⁴ כתוב מצד אחד: אין כאל ישרון ומן הצד השני: Εἷς ἰψὸς βοήθη Μαρκιανήν. כאן נמצא במקום סמל פסוק או חלק של פסוק²⁵. שכוחו יפה — כפי הנראה — ככוחו של סמל דתי. ואחריו באה התפילה או הבקשה על נשאת הקמיעה, ששמה נזכר ממש כמו בקמיעה שלנו. אמנם, במקום הפצרה ישירה בא, בא בקמיעה אצלנו נוסח אחר, אך תכנו אינו שונה בעצם מן הנ"ל. קמיעה יהודית ובה דמות מנורה בלבד, בלא כתובת, נמצאה בקבר בתרשיחה²⁶. קמיעות דומות נמצאו בחלקים שונים של האימפריום הרומאי²⁷. במקרים כאלה יש לחשוב שהמנורה היא הסמל המגן על מי שנושא את הקמיעה, ממש כמו הצלב של הנוצרים²⁸. הסמלים המצויירים על הקמיעה שלנו אינם נזכרים — כל-כמה שאנו יודעים — בספרות התלמודית. דווקא נוסחאות כתובות מצוייות, כפי שמעידה הגמרא: הברכות והקמיעין אף-על-פי שיש בהן אותיות של שם ומענינות הרבה שבתורה אין מצילין אותן מפני הדלקה²⁹. ואסור היה להשתמש בדברי תורה לשם פעולות מגיות של ריפוי, אך לשם הגנה מותר היה. אסור להתרפאות בדברי תורה וכו', להגן שאני.

כיצד לפרש על-סמך כל המובא את המצוייר והכתוב על הקמיעה שלנו? למנורה אין זכר בהוראות התלמוד בנוגע לקמיעות. בקמיעה שלנו בולטת העובדה שצד אחד מכיל ציורי הסמלים בלבד, בו בזמן שהצד השני ניתן כולו לכתוב. הצלב היה סמל הנצרות ותורת ישו. היתכן שהמנורה משמשת סמל התורה, והעובדה שהיא מצוייה על הרבה כלים, כלי-שימוש כמו מנורות, על קברים, פירושה — אור תורה? הצלב והשופר נלוו אליה כסמלים מובהקים של חיי הדת³⁰. האם מותר לשער שהתורה נתנת כאן בסמלה כמו פסוקי תורה על קמיעות אחרות? והמנהג הנוצרי לתלות איוואנגליון בצואר שמעיד עליו יוהנס כריסטומוס הוא המשכו הישר של המנהג היהודי³¹? הנוסח של הכתובת אין בו כפי שראינו לעיל שום דבר מיוחד. הוא המקובל בין יהודים

(23) על פרטים ר' L. Blau, *Das altjuedische Zaubrewesen*, S. 86 ff.

(24) ר' Pilcher, *JRAS* 1920, p. 343; וכן Raffaelli, *JPOS* I, p. 143; ור' גם

E. Peterson, *EIC* ΘEOC, p. 290.

(25) אין כאל ישרון דבר' ל"ג, כ"ו; על יסודה של הנוסחה של εἷς ἰψὸς והבדלה מלשון הפסוק

LXX נדבר' ו', ד'—ר' מה שכתב Peterson, שם, ע' 293.

(26) I. H. Iliffe, *Rock-Cut Tomb at Tarshiha, Late IV cent. A. D.*, *QDAP* ר' III, pp. 9 foll.

(27) הקמיעה נמצאה במשכב מס' 1; ר' שם, ע' 12, מס' 7. ברור שהיא הייתה עשויה

להיענד; ר' התצלום שם, לוח VIII, מס' 1.

(28) אחת מהן פרסמנו יחד במאסף *Riv. di Archeol. Christ.* XII (1935), pp. 345 sqq.

(והשווה גם פריי, קורפוס מס' 734, ע' 598 ואילך).

(29) ר' מה שנאמר בעניין זה לעיל, ע' 70.

(30) ר' שבת קט"ו, ע"ב.

(31) אולי הם משמשים לא רק סמלים דתיים אלא היו עלולים למלא לכתחילה את החלל הריק

שנשאר בצד דמות המנורה לפי צורתה, משני צדדיה? *horror vacui* באמנות ידוע יפה.

(32) בלאו, שם, ע' 89, מביא את העובדה שהרבו להשתמש בקמיעות ממתכת ומצטט את

תוס' כלים ב"מ א', י"א (579, 16): קמיע של מתכות וכו' נתפרק. התחתון טמא והעליון טהור. אין

לראות באופן ברור בקמיעה שלנו שני לוחות שחבורו, אך יש להתחשב באפשרות — מתוך החריטה העמוקה

מכל צד, שאינה נכרת בצד השני — כי היא חוברת משני לוחות, שבהם חרתו את החרות עליהם לפני-כן.